

**Сажнєва Н.М.**

## КОНСТРУКТИВНО-ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ТЕОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНИХ МІСЦЬ У ФОРМУВАННІ РЕКРЕАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ

Стратегічна лінія соціально-економічного розвитку України складається у переході до ефективної економіки, яка спрямована на задоволення потреб суспільства, із досконалим господарським механізмом і всебічно розвиненими продуктивними силами та відповідними їм новими виробничими відносинами. В умовах реформування економіки України певного значення набуває проблема економічного та соціального розвитку міських і сільських поселень, що виконують рекреаційну функцію. Розв'язання цієї проблеми пов'язано з суттєвими змінами в рекреаційній галузі, яку необхідно розглядати як сферу задоволення важливих суспільних потреб, і яка повинна бути ефективною в економічному плані.

Зміст програм розвитку рекреаційної галузі повинен передбачати формування такого ринкового середовища, в якому організаційні, правові й економічні умови сприятимуть б розвитку бізнесу в цій сфері, економічній свободі виробників рекреаційних послуг, що в умовах зростаючої конкуренції забезпечить насиченість ринку високоякісними послугами і буде сприяти соціально-економічному прогресу території.

Перетворення повинні відбутися в територіальній, функціональній структурі рекреаційної системи, під впливом розвитку якої буде формуватися особливий вид розселення - рекреаційна система розселення (РСР).

Головна особливість РСР полягає в тому, що формування і розвиток мережі населених місць відбувається ізольовано від рекреаційних комплексів на територіях, вільних від рекреаційних функцій.

У містобудівній практиці об'єкти рекреаційної системи (санаторії, бази відпочинку, турбази, пансіонати і т.п.)

розглядаються як елементи системи розселення. Формування і розвиток рекреаційної системи прив'язані безпосередньо до мережі поселень, які сформувалися раніше, тобто населені пункти виступають основною формою територіальної організації рекреаційної діяльності. Зміни, що відбудуться в результаті формування РСР, охоплять, насамперед, її функціональну перебудову шляхом диференціації, перерозподілу та концентрації рекреаційних, економічних і соціальних функцій у різноманітних елементах поселенської мережі.

Розвиток розселення на рекреаційних територіях відбувається в напрямку зростання сформованих населених пунктів, зміни їх функцій, у появі нових специфічних проблем, до яких можна віднести: конкуренція за використання ресурсів (природних, трудових, фінансових, матеріально-технічних і т.д.) між рекреаційною системою і іншими територіальними спеціалізованими одноранговими системами, проблема поєднання короткочасного відпочинку місцевого населення і рекреантів як організованих, так і неорганізованих, що прибувають на тривалий або короткочасний відпочинок з інших регіонів і т.д.

Спеціалізовані системи поселень відрізняються тим, що вони об'єднують групи поселень, зв'язаних в якомусь одному плані, і елементи цих систем, тобто населені пункти, не обов'язково розташовані по сусідству один з одним, на відміну від інших типів рекреаційної системи, де характерною рисою є наявність декількох видів зв'язків, які разом зміцнюють групу відносно зближених населених місць, що утворюють суцільний ареал навколо певного центру.

Головними чинниками формування

рекреаційної системи є, по-перше, розвиток рекреаційного виробництва, що впливає на систему розселення рекреаційних районів; по-друге, одним із завдань системи розселення є соціальне завдання: оптимальне задоволення потреб населення (у першу чергу місцевого) у праці, побуту, відпочинку.

Для рекреаційної системи і системи розселення характерні протиріччя на всіх етапах їх спільного історичного розвитку. Питанню взаємодії рекреаційної системи і системи розселення українськими і закордонними вченими приділяється недостатньо уваги. Значення вивчення проблеми процесів їх спільного розвитку посилюється тим, що рекреаційна система, володіючи градоформуючими властивостями, має визначальний вплив на формування нових і перетворення раніше сформованих форм і функціональної структури системи поселень у рекреаційних районах. Використовуючи властиві тільки їй ресурси, рекреаційна система формує власну систему розселення [1]. Під її впливом формуються і розвиваються рекреаційні селища, курортні міста і навіть цілі країни (Монако, частково Швейцарія і т.п.).

Завдячуючи своєму консерватизму та "інертності", система розселення за формою просторової організації і функціональної спрямованості не встигає перебудовуватися під виробничі потреби більш мобільної рекреаційної системи, чим стримує, а в окремих випадках робить неможливим, подальший розвиток останньої.

Як будь-яка господарська система - система розселення виконує властиві тільки їй функції. Вона є інтегральною складовою частиною територіальної структури народного господарства. Система розселення, що утворюється на рекреаційних територіях, формує РСР.

Територіальна організація РСР формується під впливом певних закономірностей багаторазового

повторення внутрішніх, істотних і необхідних причинно-наслідкових зв'язків, що викликані впливом чинників розвитку рекреаційної системи. Вона розглядається нами як одна з форм організації рекреаційного господарства і зводиться до черги принципів положень, що забезпечують ефективне розміщення, розвиток і організацію поселень у рекреаційній системі і мають конструктивне значення.

У сучасній регіональній економіці та економічній і соціальній географії конструктивне практичне значення має розроблена в 30-ті роки В. Кристаллером і А. Лешем теорія центральних місць, що фіксує реальне існування центрів обслуговування різних рангів, різних рівнів. Головна ознака, що визначає ранг центру - перерахування його обслуговуючих функцій. Теорія акцентує, що центри нижчих рангів виконують більш прості функції, а центри вищих рівнів - більш складні функції, які доповнюються функціями попередніх рангів.

Відповідно теорії центральних місць В. Кристаллера й А. Леша ці центральні місця повинні бути неоднакові за своїм значенням: центри більш високого рангу повинні мати більш широкий набір товарів і послуг; центри більш низького рангу будуть мати менший набір товарів і послуг, що до того ж частково забезпечується за рахунок центрального місця більш високого рангу. Території, що обслуговуються центральними місцями, вони назвали доповнюючими районами. Причому ті з них, що належать центрам більш високого рангу, займають велику територію і містять у собі менші за площею доповнюючі райони центрів більш низького рангу.

В. Кристаллер визначив центральність місця за співвідношенням всіх забезпечуваних їм послуг, що подаються його власним мешканцям та прибулим із доповнюючого району, і послуг, необхідних тільки його власним

мешканцям. Число наданих послуг прямо пов'язано з показником центральності: при високому показнику на кожного мешканця припадає багато видів послуг, при низькому - всього декілька видів [ 2, с. 66].

Практичне значення теорії центральних місць у формуванні РСР полягає в систематизації функцій, що виконують її елементи, визначенні зон рекреаційного обслуговування різнопорядкових центрів і їх меж. У РСР відповідають центральним місцям центри матеріально-технічного і трудового забезпечення (ЦЗ), ранг яких залежить від того, яку функцію вони виконують: тимчасового і постійного центру забезпечення. Центри тимчасового забезпечення виконують функцію доповнюючих районів.

Для РСР є характерною рисою те, що курортно-рекреаційні ділянки хаотично чергуються із селітебними і промислово-комунальними об'єктами (без аби якого дотримання нормативних санітарно-захисних норм), а в деяких випадках на територіях сприятливих у рекреаційному відношенні, спостерігається значна перевага нерекреаційних функцій. Це викликає необхідність здійснення функціонального зонування інтенсивно використовуваних рекреаційних територій, у межах яких варто заборонити першочергову реалізацію виробничо-галузевих, комунальних і селітебних функцій, які становлять перешкоду рекреаційному призначенню цих територій, тому що вони істотно знижують пропускну здатність рекреаційної системи в цілому. Стає доцільною жорстка градація, диференціація основних напрямів розвитку рекреаційних територій в залежності від вже сформованих особливостей їх функціонування.

Відповідно проведеним дослідженням, реалізація принципу взаємного ізолювання функцій рекреаційної системи і населеного пункту обумовлює необхідність корінної реконструкції

сформованої РСР, шляхом консервації населених пунктів рекреаційної зони з наступним повним перетворенням сформованої житлової забудови, промислової, комунально-господарської й інших видів забудови під рекреаційну. Для удосконалювання РСР є необхідним поетапний процес, який проходить у три етапи.

На першому етапі відбувається формування населених пунктів на територіях, які володіють найбільш сприятливими природними умовами і рекреаційними ресурсами (рекреаційна система характеризується концентрацією населення).

На другому етапі проходить освоєння менш цінних ресурсів, які потребують значних капітальних вкладень, зонування рекреаційних територій з виділенням рекреаційної і селітебної зон (характерно розосередження рекреаційного будівництва, зростання "карлікових" населених пунктів).

На третьому етапі функціонально і територіально поєднуються дрібні населені пункти, як між собою, так і з більш великими (характеризується початком процесу урбанізації рекреаційної території, що призводить до зниження її економічного значення).

На кожному етапі її розвитку діє тенденція відторгнення населених пунктів за границі меж рекреаційної зони. На першому етапі населені пункти виносяться з територій, які мають найбільшу рекреаційну цінність. Першочерговому винесенню підлягають ті господарські утворення, діяльність яких суперечить вимогам санітарно-гігієнічного захисту. Процес відторгнення супроводжується зміною функціональної структури поселень, формуванням населених пунктів, які тимчасово виконують роль ЦЗ. По мірі розвитку рекреаційної системи і супутніх їй інших спеціалізованих систем, тимчасові ЦЗ передають свої функції більш глибинним населеним пунктам і це триває до

відторгнення їх за межі рекреаційної зони. Тимчасові ЦЗ забезпечують рекреаційну систему переважно трудовими ресурсами. Всі інші види забезпечення зосереджуються в постійних ЦЗ, незалежно від етапів формування і розвитку РСР, тобто супутні галузі РСР, а також виробництва можуть інтенсивно розвиватися тільки за межами рекреаційної зони. Постійні ЦЗ можуть розвиватися до економічно доцільних розмірів.

Шляхи вдосконалення територіальної структури РСР тісно пов'язані з розвитком рекреаційної сфери в цілому.

При територіальній організації РСР важливо знайти не тільки координати розміщення рекреаційної системи по території, але і визначити місця перспективного розміщення населених пунктів - як центрів матеріально-технічного і трудового забезпечення (ЦЗ) рекреаційної системи, які відповідно теорії В. Кристаллера й А. Леша відповідають центральним місцям. Для того, щоб забезпечення товарами і послугами було максимально наближено до обслуговуваних населених пунктів, відповідно теорії, центральне місце більш високого порядку повинно обслуговувати лише два підпорядкованих йому населених пунктів більш низького порядку, в результаті чого виникає асиметричний доповнюючий район. З іншого боку, центральне місце більш високого порядку може ділити тих же сусідів із двома іншими, можливо конкуруючими сусідніми центрами.

У якості центрального місця В. Кристаллер визначив поселення будь-якого розміру, частіше всього міста різної людності, які є центром всього населення даного району, забезпечуює його центральними товарами і центральними послугами [3, с. 65]. В РСР місто є мало пристосованим до виконання рекреаційних функцій, а місто-курорт не може бути перспективною формою територіальної організації рекреаційної

діяльності і перспективною формою розселення. При спільному розвитку міста і курорта в межах населеного пункту, з одного боку, посилюється конкуренція між рекреаційною системою і іншими спеціалізованими господарськими системами, що формують місто, по усіх видах природних і економічних ресурсів, наслідком яких є зниження ємкості рекреаційної системи. З іншого боку, виникають соціальні конфлікти, в основі яких лежить, насамперед, незбалансованість кількості місць для чоловічої та жіночої праці, що частіше всього, вирішується шляхом подальшого нарощування промислового потенціалу, а це, у свою чергу, негативно впливає на розвиток рекреаційної системи.

В результаті промислового розвитку значення рекреації в місті-курорті стає більш слабким, рекреаційні функції поступово перетворюються у функції промислових і адміністративних центрів. Розміщення в межах міста підприємств супроводжується розширенням селітебних, комунікально-складських і інших зон нерекреаційного значення, що стимулює розвиток тільки лише міста (тому виникає потреба у перетворенні системи розселення таким чином, щоб рекреаційні райони виконували тільки рекреаційну функцію, а селітебні, промислові та інші зони були винесені за їхні межі на відстань нормативної транспортної доступності відносно місць додавання праці.

Згідно аналізу різноманітних варіантів спільного розвитку рекреаційної системи із системою розселення, проведених за допомогою математичних методів і електронно-обчислювальних машин, виявлені такі принципові основи формування і розвитку РСР:

1. Населений пункт не може бути перспективною формою організації рекреаційної діяльності, а місто-курорт не може бути перспективною формою розселення. Необхідно забезпечити порядок із санітарним захистом, функціональний

захист курорту. Взаємний захист міста і курорту, або їх просторове взаємоізолювання дозволять, обминаючи різноманітного роду конфлікти, вільно розвиватися місту до економічно доцільних розмірів, а рекреаційній системі - до стану, що забезпечить максимальне задоволення рекреаційного попиту.

2. Необхідно розглядати житлову забудову як елемент єдиної системи розселення, а рекреаційну забудову - як елемент рекреаційної системи.

3. В якості критерію вибору перспективного варіанту розвитку системи розселення повинна бути прийнята пропускна здатність рекреаційної системи високого рівня функціонування, при мінімальних економічних витратах як з метою повного задоволення місцевого населення в праці, умовах побуту і відпочинку. У зв'язку з цим розвиток РСР повинен бути строго підпорядкований вимогам рекреації.

4. Всі території, що володіють рекреаційними умовами і ресурсами, необхідно розглядати як потенційну зону для розвитку рекреаційної системи і зону обмеженого розвитку системи розселення. Тому необхідно упорядкувати баланс природних (територіальних, рекреаційних) і "штучних" (економічних) ресурсів узбережжя з наданням пріоритету рекреаційної галузі.

5. Опорними пунктами рекреаційної системи розселення повинні виступати ЦЗ, які можуть розвиватися без збитків для рекреаційної системи тільки за її межами. Але вони повинні бути неоднаковими за своїм значенням. Деякі з них повинні бути більш високого рангу (постійні ЦЗ) і мати більш широкий набір товарів і послуг; інші - більш низького рангу (доповнюючі райони- тимчасові ЦЗ) будуть мати менший набір товарів і послуг, до того ж вони частково будуть забезпечуватися за рахунок ЦЗ більш високого рангу.

Визначити ранг ЦЗ можна за

співвідношенням всіх послуг, які він надає: чим більше послуг надає ЦЗ кожному рекреантові, тим вище показник його центральності. ЦЗ завдяки внутрішньокурортним, міжкурортним і міжрайонним зв'язкам утворює єдину РСР.

Формування і розвиток РСР повинно будуватись в напрямку поступового відторгнення населених пунктів за межі рекреаційної зони, спочатку в тимчасові ЦЗ, а потім у постійні ЦЗ. Тому, при аналізі існуючої РСР, необхідно визначити, які населені пункти будуть виконувати тимчасові, а які постійні функції ЦЗ.

Населені пункти, що знаходяться у трьохкілометровій смузі рекреаційного освоєння (особливо прибережної), найбільш цінної у рекреаційному відношенні, необхідно розглядати як безперспективні для нерекреаційних функцій, тому що їх розвиток є можливим тільки до періоду повного залучення в рекреаційний обіг функціонально вільних територій. При цьому, населені пункти, які тимчасово виконують функції ЦЗ, повинні розвиватися на основі гнучкої планувальної структури, що дозволить у найкоротший термін без значних матеріальних, технічних і фінансових витрат перетворити їх у рекреаційний комплекс.

Населені пункти, розташовані в межах від 3 до 10-12 км від курортно-рекреаційної зони, необхідно розвивати, як постійні ЦЗ, що будуть виступати не тільки центрами господарської організації, але і будуть виконувати культурно-побутові й адміністративні функції, будуть значними транспортними вузлами і місцем зосередження основних трудових ресурсів.

Головним напрямком на шляху до створення раціональної рекреаційної системи є формування опорного каркасу рекреаційного розселення (ОКРС), що представляє собою систему постійних ЦЗ України, об'єднаних транспортною

мережею.

Проблема формування ОКРС полягає в розвитку мережі опорних центрів рекреаційного розселення (ОЦРС), в яких сполучення постійних і тимчасових ЦЗ, що займають вигідне економіко-географічне положення дозволяє

найбільш повно задовольнити рекреаційні потреби людини.

Рішення даної проблеми припускає створення рівноцінних умов для організації відпочинку, оздоровлення, відновлення фізичних і духовних сил всіх членів суспільства.

1. Глейз, Хартан. Планировка и благоустройство приморской зоны. Лангедок-Руссильон./ современная архитектура. М., 1965. - №2; 2. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства: Учебное пособие для студентов. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – С. 65.; 3. Там же. – С. 66.

Constructive and practical value of theory of central places is based on shaping a particular type of habitation - recreational habitation systems (RHS) elements which execute as recreational, so as nonrecreational function, therefore strict limitation and differentiation of the main trends in development of recreational territory is necessary. Depending on formed particularities of their function, shaping and developments RHS must be built toward gradual a displacing the inhabiting places out of limits of recreational areas in temporary and constant centers of material, technical and labor provision (CP).

Main direction on way of making rational recreational systems is forming a supporting framework of recreational habitation (SFRH) with developed by supporting centers of recreational habitation (SCRH).